

Allmän SiS-rapport
2001:8

Utbildning i familje- och nätverksarbete vid särskilda ungdomshem

Av Margareta Hydén

Förord

Statens institutionsstyrelse, SiS, svarar för planering, ledning och drift av institutioner för tvångsvård av missbrukare och de särskilda ungdomshemmen. En viktig uppgift är att följa upp och utveckla vården samt att initiera och stödja forskning inom ungdoms- och missbrukarvård. En bestämd del av SiS anslag avsätts årligen för forskning, utveckling och utbildning.

Ett område där intresset från institutionernas sida varit stort är utbildningar som rör familje- och nätverksarbete. Även utbildningar i familjeterapi har efterfrågats. Mot bakgrund av de omfattande satsningar som gjorts inom området under åren 1994–2000 beslöts att genomföra en utvärdering. En del av utvärderingen innebar att forskaren och familjeterapeuten Margareta Hydén fick i uppdrag att granska utbildningar som erhållit medel. Syftet var att bedöma utbildningarnas kvalitet och relevans för SiS verksamhet vid de särskilda ungdomshemmen. Resultatet av hennes uppdrag redovisas i föreliggande rapport och har presenterats på en konferens kallad *Familjearbete på ungdomsinstitutioner* som SiS arrangerade år 2000. En annan del av utvärderingen genomförs inom ramen för ett särskilt utvecklingsprojekt.

Margareta Hydén ger i sin rapport förslag på begreppsdefinitioner, problematiserar frågan om familjearbete på institution samt diskuterar utbildnings- och kompetensnivåer. Hennes utvärdering skall ses som ett bidrag till en diskussion som behöver föras inom SiS när det gäller vilka begrepp som används för familje- och nätverksarbete, vilka mål som bör sättas upp för familjearbetet inom organisationen samt vilken kompetens som behövs för olika typer av insatser.

Vera Segraeus

FoU-direktör

Innehållsförteckning

Förord	1
Uppdraget	3
Förutsättningar för familje- och nätverksarbete vid särskilda ungdomshem	3
En komplicerad familjehistoria	3
Barns rätt till sina föräldrar	4
Vad är en familj?	5
En ”efter-kärnfamilj” familj	5
Ett förhandlat föräldraskap	5
Familjeförhållanden	6
Har alla en familj att ta med till familjearbete?	6
Att bli familjeterapeut	8
Familjearbete – inte familjeterapi	9
Familje- och nätverksarbete	10
Systemteori	10
Social konstruktivism	10
Att bemästra	10
Varför får människor problem?	11
Olika slag av familje- och nätverksarbete	11
Kunskap om familje- och nätverksarbete	13
De vanligaste kursanordnarna	14
Enstaka kurser	15
Förslag till utbildningsmål i familje- och nätverksarbete	17
Referenser	19

UPPDRAGET

Under tidsperioden 1993–1999 har 23 institutioner genom SiS FoU fått 8,5 miljoner kronor till sammanlagt 55 projekt för att bedriva utbildning och utveckling inom familje- och nätverksområdet vid de särskilda ungdomshemmen. I dessa utbildnings- och utvecklingsprojekt har externa kursgivare engagerats.

Hösten 2000 blev jag ombedd att göra en genomgång av externa kurser. I uppdraget ingick att bedöma graden av klinisk inriktning och högskolemässighet för varje kurs, samt den yrkeskompetens som de ger. Syftet med uppdraget var att bistå Statens institutionsstyrelse vid utformandet av riktlinjer för bedömning av kurser och utbildningsprogram som rör familje- och nätverksarbete.

Det material som jag tagit del av som underlag för uppdraget är ett 25-tal beskrivningar av utbildningsprojekt som bedrivits under åren 1993–1999, rapporten *Med familjen för förändring*, skriven av Martha Kesthely (1999), samt *Årsrapport ADAD 97 – ungdomar som skrivits in på särskilda ungdomshem under 1997, bakgrund, livssituation och behandlingsbehov* (2000).

FÖRUTSÄTTNINGAR FÖR FAMILJE- OCH NÄTVERKSARBETE VID SÄRSKILDA UNGDOMSHEM

Vård av unga vid särskilda ungdomshem innebär att den unge skiljs från sina föräldrar och placeras på institution. Det kan ske som en frivillig placering med stöd av socialtjänstlagen, eller som en tvångsplacering med stöd av LVU-lagstiftning.

En komplicerad familjehistoria

Den unges familj har av ett eller annat skäl inte kunnat uppfylla sin roll som fostrare. Den unge bryter mot samhällets normer på ett sådant sätt att föräldrarna frantagits rätten att själva uppfostra sina barn eller frivilligt av sagt sig denna rätt. Vissa föräldrar motsätter sig kraftigt att institutionen skall vårda och fostra deras barn, andra godtar det med tvekan. Vissa föräldrar vill själva ha hjälp. Åter andra är hjälpsökande och är angelägna om att barnen får det stöd de inte kunna ge dem. Vissa föräldrar har misshandlat sina barn, utnyttjat dem sexuellt, eller inte kunnat skydda dem från övergrepp från andra närstående. Att föräldrar fransäger sig möjligheten att ta hand om sina barn, eller blir tvingade till det, är en extrem situation som skapar smärta och skuld och en känsla av underlägsenhet hos samtliga inblandade.

Ungdomarnas familjehistoria och det faktum att de befinner sig på institution, erbjuder således alltid en komplicerad utgångspunkt för familjearbete, och förhållandena kan sedan vara ytterligare tillspetsade. Med få undantag (se exempelvis Minuchin 1967, som beskriver familjebehandling med unga kriminella pojkar) utgår den familjeterapeutiska litteraturen från det förhållandet att den ene eller bägge föräldrarna har den juridiska och faktiska vårdnaden om barnen (för en översikt av familjeterapeutisk tillämpning inom socialt-, psykologiskt- och

psykoterapeutiskt arbete, se Hansson, under utg.). Detta innebär att de kunskaper som förmedlas i denna litteratur, och de arbetsmetoder som beskrivs, inte utan vidare kan föras över till familjer som befinner sig i helt andra omständigheter.

Barns rätt till sina föräldrar

Inom socialt arbete med barn, ungdomar och familjer har FN:s barnkonvention uppmärksamats. Barns rätt till sina bägge föräldrar är ett exempel på en grundläggande rättighet enligt barnkonventionen som påverkat lagstiftningen på familjerättens område. I syfte att tillgodose denna rätt, har lagstiftaren genomfört långtgående förändringar. Sedan något år tillbaka är det möjligt för domstolen att döma till gemensam vårdnad, trots att den ene eller bägge föräldrarna motsäger sig detta. Denna lag har blivit mycket omdiskuterad.

Barns rätt till sina bägge föräldrar är inte något som upphör i och med en placering på institution. SiS rapport 2/99 beskriver ett föräldraprojekt på särskilda ungdomshem och LVM-hem. Där konstateras inledningsvis som en motivering till varför sådant arbete skall bedrivas att FN:s barnkonvention gäller, och det hänvisas speciellt till formuleringen ” ... *det barn som är skilt från den ena eller bägge föräldrarna har rätt att regelbundet upprätthålla ett personligt förhållande till och direkt kontakt med båda föräldrarna, utom då detta strider mot barnets bästa ...* ”. Att organisera arbetet på de särskilda ungdomshemmen så att detta är möjligt, är således en grundläggande uppgift. För att kunna genomföra detta arbete måste personalen ha adekvat utbildning. Däremot sägs inte att den unge och hans eller hennes familj har rätt till familjebehandling. I SiS verksamhetsplan för 1996/97 skrevs dock in att ” ... *vid de särskilda ungdomshemmen skall familje- och nätverksarbetet utvecklas ytterligare* ”.

I systemteoretiska termer kan förhållandet mellan den unge, familjen och institutionen beskrivas så, att den unge befinner sig såväl inom institutionen som inom sin familj (fig. 1).

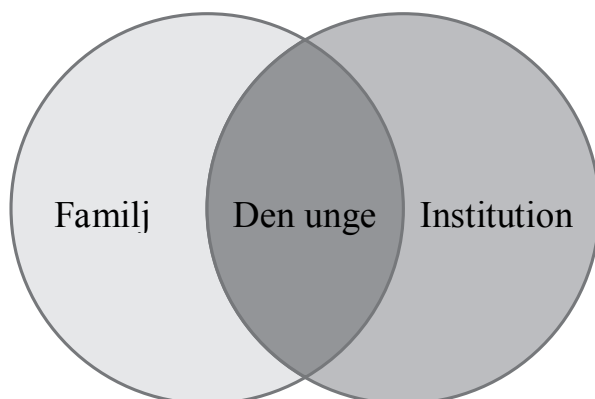

Fig.1

Inom barnpsykologisk forskning och barnvårdspraxis råder idag stor enighet om att det är viktigt att barn som inte vistas i föräldrahemmet håller kontakt med sina biologiska föräldrar. **Att** bedriva familjearbete vid de särskilda ungdomshemmen förefaller således grundläggande. Frågan är bara **vilket** familjearbete.

VAD ÄR EN FAMILJ?

Att ställa frågan om vad en familj är kan synas väl elementärt. I de kursprogram jag tagit del av problematiseras heller inte familjebegreppet. Det kan dock finnas anledning att göra det. Innan man vet *vilken familj*, kan det vara svårt att svara på *vilket familjearbete*.

En "efter-kärnfamilj" familj

Under de senaste decennierna har vi i Sverige kunnat bevittna en mindre revolution på familjelivets område. Kärnfamiljen, med det heterosexuella paret som bas intar inte länge monopolställning som den enda möjliga familjeformen. Kärnfamiljen utgör fortfarande det centrala familjeprojektet i vår svenska kultur, men har kommit att utgöra en allt bräckligare grund för ett kontinuerligt familjeliv och föräldraskap. Äktenskap slutar i skilsmässa i en sådan omfattning att det är rimligt att beskriva ett uppbrott från kärnfamiljen och skapandet av en ny familj eller familjeform, som ett grundläggande inslag i det nutida samhällets samlevnadsmonster. Därmed kan en skilsmässa och efterföljande omorientering sägas utgöra en del av den förväntade livscykeln för många människor. En liknande utveckling har ägt rum över hela västvärlden.

Ett förhandlat föräldraskap

Trots att det är ungefär 50 000 svenska par varje år som efter en skilsmässa står inför uppgiften att forma ett "efterkärnfamiljärt" familjeprojekt, och nästan lika många barn som berörs, saknas i vår kultur ritualer för att markera en sådan övergång. Från övergången från ogift till äktenskapspartner finns flera kollektiva och väldefinierade ceremonier att välja emellan, allt från det stora kyrkbröllopet till en enkel akt hos en borgerlig vigselförrättare. Vid skilsmässa är förhållandet det omvända. En övergång från gift till frånskild måste genomlevas och lösas individuellt, utformandet av det gemensamma föräldraskapet är något som förhandlas parterna emellan. Det förväntade förhållningssättet är att föräldrarna fortsätter att utöva sitt föräldraskap, nu utan parförhållandet som grund. Man skiljs, men inte från barnen. Den uppgift föräldrarna ställs inför är att avsluta sitt parförhållande och att rekonstruera sitt föräldraskap.

Att konflikter om föräldraskapet uppstår i samband med skilsmässa är inte förvånande. En skilsmässa kan beskrivas som ett sätt att lösa konflikter i äktenskapet genom att parterna går skilda vägar. Att samtidigt som så sker stå inför uppgiften att rekonstruera föräldrarollerna, ställer krav på en förhandlingsförmåga som kan vara övermäktig. I vår kultur uppfattar vi det som grundläggande att frivillighet skall råda när det gäller att ingå äktenskap och att äktenskapet skall upplösas när någon av parterna önskar. Det är möjligt att ha en eller flera "före detta" i sitt liv utan att man har någon som helst kontakt. Vi uppfattar det som centralt att frivillighet skall råda när det gäller att bli föräldrar – men har samtidigt alltmer kommit att utveckla uppfattningen att föräldraskapet inte skall gå att upplösa. Vi anser med andra ord det inte längre möjligt att ha "före detta barn" eller att vara "före detta mamma" eller "före detta pappa". Så sent som för några decennier sedan kunde en man ha både ett och flera barn från tidigare äktenskap utan att ha någon kontakt med dem och utan att behöva riskera kritik för sitt beteende – något som inte är möjligt idag. Det har skett en förskjutning i vår uppfattning av föräldraskapet, bl a som en följd av den feministiska kritiken av den traditionella uppfattningen av fadern som den frånvarande försörjaren. Ungefär en fjärdedel av de föräldrar

som skiljs i Sverige använder sig av samarbetsamtal som en möjlighet att komma fram till bästa lösningen på frågan om barnens vårdnad, boende och umgänge (för vidare diskussion om konflikter i samband med skilsmässa, se Hydén 2000; 2001).

Familjeförhållanden

Det familjearbete som är möjligt att bedriva vid de särskilda ungdomshemmen gäller inte främst kärnfamiljer, utan andra familjeformer. Av *Årsrapport ADAD 97* framgår att föräldrarna till 64 procent av de 549 ungdomar som intervjuades med ADAD-intervjun i samband med inskrivningen inte sammanlevde vid intervjutillfället. För 9 procent av ungdomarna var far eller mor döda. Året före inskrivningen hade 23 procent av ungdomarna bott hos mamma. 23 procent av ungdomarna hade inte bott med någon av föräldrarna året före inskrivning, utan bott i familjehem (20%) eller institution (3%).

Det är således inte helt självklart vilken ungdomarnas familj är. Ett familjearbete vid de särskilda ungdomshemmen behöver börja med att en familjekarta ritas, en uppgift som sannolikt är både smärtsam och komplicerad.

Tre av fyra av ungdomarna i ADAD 97 uppger att de trivs ”ganska mycket” eller ”mycket” i sin familj. Att relationen till föräldrarna inte är helt oproblematisk framgår av tabell 9:2, som handlar om ”besvikelse och kritik av den unge från modern”. 72 procent av ungdomarna uppger att modern är missnöjd med deras beteende, 71 procent att hon är besviken på dem, och 66 procent anser att modern har svårt att lita på dem.

Drygt en fjärdedel av flickorna och elva procent av pojkarna uppger att de ofta har blivit fysiskt misshandlade. En tredjedel av flickorna och nio procent av pojkarna har ofta upplevt psykisk misshandel. 22 procent av flickorna och två procent av pojkarna uppger att de har varit utsatta för ett sexuellt övergrepp av en person de har stått i beroendeställning till. Det finns få dokumenterade erfarenheter av hur man arbetar familjeterapeutiskt med familjer där övergrepp förekommer.

Har alla en familj att ta med till familjearbete?

I det material jag tagit del av, tas det för givet att alla ungdomar har en familj. Själva förekomsten familjearbete inom tvångsvård problematiseras inte heller, det är förtjänsterna med familjearbete i allmänhet som framhålls. Anledningen till att jag ställer frågan om alla har en familj att ta med till familjearbetet, är en liten händelse som grep mig djupt. Jag var på besök vid ett särskilt ungdomshem och hade sovit över i ett hus som var avsett för gäster, företrädesvis föräldrar och syskon. Det var fredag eftermiddag och jag höll på att packa för att ge mig av. En flicka kom försiktigt tassande in till mig och frågade om hon kunde gå upp på övervåningen och räkna sängplatserna. Hon skulle få besök av syskon, kanske några små syskonbarn, kanske mamma, och ville förvissa sig om att allt var i ordning. Hon pratade om vad de skulle göra. Hon pratade om vad de skulle göra när hon om några veckor skulle resa hem över helgen. Så gick hon, lika tyst som hon kommit. När jag tog farväl av personalen kommenterade jag hennes besök: ”Hoppas de får trevligt.” ”Hoppas de kommer”, blev svaret. ”Hon drömmer om sin familj, hon bjuder in dem. Hon pratar mycket om dem. Men de kommer aldrig”.

Familjen är viktig för var och en och en familj kan förvisso se ut på många olika sätt. Ett familjearbete måste anpassas till den familj som finns. Så måste arbetet med nödvändighet bli annorlunda om det gäller en liten flicka som drömmer om en familj som inte vill låta sig samlas, jämfört med en flicka eller pojke som har en familj som kanske väl enträget ger sig till känna och som hon eller han vill hålla på avstånd. Så måste det bli annorlunda om det gäller en flicka eller pojke som utsatts för våld eller sexuella övergrepp.

ATT BLI FAMILJETERAPEUT

Utbildningsdepartementet och Socialstyrelsen har fastställt regler för vilken utbildningsbakgrund en familjeterapeut skall ha. En utbildning till legitimerad psykoterapeut med inriktning mot familjeterapi är en 60 p universitetsutbildning, vilket motsvarar 3 terminers heltidsutbildning. För att inneha universitetslektorstjänst krävs filosofie doktorsexamen. Av kursplanen från Göteborgs universitet (1999-12-14) framgår, att behörig att söka utbildningen är den som förutom grundläggande behörighet

- avlagt läkarexamen samt fullgjort specialistutbildning i psykiatri eller barn- och ungdomspsykiatri
 - avlagt psykologexamen
 - avlagt socionomexamen med komplettering,
 - eller har motsvarande utbildning,
- samt uppfyller villkoren:

A. Har genomgått den tidigare statliga psykoterapiutbildningens Steg 1

eller

Har genomgått annan sammanhållen psykoterapiutbildning, omfattande a) 240 timmar teoretiska seminarier b) genomfört en två terminer lång individualpsykoterapi under handledning av leg psykoterapeut, samt en korttidsterapi c) genomgått handledning samtidigt med den teoretiska utbildningen, omfattande 60 timmars individuell handledning, alternativt 120 timmar grupphandledning.

Läkare med specialistutbildning i psykiatri eller barn- och ungdomspsykiatri och den som avlagt psykologexamen, uppfyller behörighetskraven under A.

B. Den sökande skall ha genomgått egen individualterapi omfattande minst 50 timmar hos leg psykoterapeut eller 120 timmar gruppsykoterapi hos leg psykoterapeut.

C. Då ansökan till påbyggnadsutbildning i familjeterapi sker, skall minst två år ha passerat från den tidpunkt då Steg 1-utbildningen enligt ovan genomgåtts i sin helhet. Under dessa år skall den sökande ha arbetat med psykoterapi och/eller psykosocialt behandlingsarbete under handledning av utbildad handledare.

D. Den sökande skall ha möjlighet att arbeta familjeterapeutiskt under utbildningstiden.

Utbildningen är indelad i fyra block. Det första, *Teori och metateori*, har ”teoretisk överblick och analys” som fokus, samt ”veta, analysera” som ansats. Det andra, *Metodologi*, har ”tillämpad teori och metod; professionell kompetens” som fokus och ”kunna, tillämpa” som ansats. Det tredje blocket, *Forskning/utvärdering*, har ”process i och resultat av familjearbete” som fokus, samt ”undersöka, generalisera” som ansats. Det fjärde blocket, *Handledning och*

egenterapi, har ”terapeutens utveckling till professionell yrkesutövare” som fokus, samt ”mogna, integrera” som ansats.

Deltagarna har möjlighet till specialiserad fördjupning genom att, utöver gemensam litteratur och analys exempel, välja en viss målgrupp för terapeutisk och metodologisk fördjupning. En av fyra angivna målgrupper är ”Familjer med svår psykosocial problematik där barn riskerar att fara illa på grund av social utslagning, missbruk, kriminalitet, våld och bristande omsorgsförmåga, vilka man möter inom *individ- och familjeomsorgens utrednings- och behandlingsarbete, ungdoms- och missbruksinstitutioner samt kriminalvården*”.

Familjearbete – inte familjeterapi

I kursprogrammen för de externa kurser som upphandlas av Statens institutionsstyrelse, förekommer en rad olika benämningar på kursinnehållet och den kompetens kursen skall ge. Några exempel är ”Grundutbildning i familjeterapi, psykoterapiutbildning på familjeterapeutisk grund”, ”Utbildning i institutionsbaserat familjebemötande”, ”Familjeterapiutbildning steg 1–3; ”spetsutbildade”, ”specialistutbildade”. Jag föreslår att beteckningen ”familjeterapi” reserveras för familjeterapeutisk verksamhet som bedrivs av leg. psykoterapeuter med en inriktning mot familjeterapi. Jag föreslår vidare att beteckningen ”familjeterapeut” eller ”specialistutbildad i familjeterapi” reserveras för leg psykoterapeuter med inriktning mot familjeterapi. Det är orimligt att tänka sig att Statens institutionsstyrelse skall ha någon annan uppfattning än Socialstyrelsen och Utbildningsdepartementet i denna fråga. Det jag vill föreslå är att begreppen FAMILJEARBETE eller NÄTVERKSARBETE används som allmänna, övergripande benämningar för sådan verksamhet som riktar sig till den unge och hans eller hennes familj. Det är sedan möjligt att specificera olika slag av familje- och nätverksarbete. Jag återkommer till detta.

FAMILJE- OCH NÄTVERKSARBETE

Familje- och nätverksarbete är en förhållandevis ung verksamhet. Det var först i slutet av 1950-talet som tanken spreds, att en individs problem endast kunde lösas om hela familjen blev föremål för behandling. Den teoriutveckling som ägt rum inom familjeterapins område omfattar några olika perspektiv och utvecklingslinjer.

Systemteori

Det perspektiv som först kom att dominera var ett *systemteoretiskt perspektiv* på familjen. Familjesystemets struktur och kommunikationen mellan delarna (familjemedlemmarna) i familjesystemet samt de cirkulära orsakssambanden var i fokus för intresset. Det är viktigt att komma ihåg att familjeterapeutisk teori utvecklats i en klinisk praktik. Det betyder att de teorier om familjen som utvecklats, har varit sådana som varit användbara i kliniska sammanhang (för en genomgång av familjeterapeutisk teori och teknik i ett systemteoretiskt perspektiv, se Hoffman, 1981).

Social konstruktivism

Det systemteoretiska tänkandet har under de senaste tio–femton åren kommit att kritiserats och ett *socialkonstruktivistiskt perspektiv* har kommit att utvecklas. Utgångspunkten har varit något som det systemteoretiska tänkandet alls inte ägnat sig åt, nämligen hur *mening* skapas inom en familj och mellan familjemedlemmarna och att familjemedlemmarna genom att tala om något i termer av problem, skapar problemet. Det socialkonstruktivistiska perspektivet har också kallats ”språkssystemiskt”, därför att det fokuserar språket som skapare av mening. Den systemteoretiskt orienterade terapeuten ser sig som en expert i förhållande till familjen. Familjen är föremål för observation, utfrågande och diagnostiserande. Den socialkonstruktivistiskt orienterade terapeuten ser sin uppgift mer som att skapa ett utrymme där flera röster kan göra sig hörda, där förhandling och samkonstruerande av mening kan ske. Patient och terapeut betraktas som dialogpartners (för en genomgång av familjeterapeutisk teori och teknik i ett socialkonstruktivistiskt perspektiv, se Andersson, 1997).

Att bemästra

Idag är det få inom barnpsykiatri som uteslutande tänker antingen i systemiska eller socialkonstruktivistiska tankebanor. Senare tiders forskning har fokuserat neuropsykologiska problem, och vi har fått diagnoser som ADHD, DAMP, Aspergers syndrom. Vi har blivit mer uppmärksamma på barn med kognitiva problem, koncentrationsstörningar, inlärningsproblem, dyslexi. Mot bakgrund av neurologiska handikapp, behöver dessa barn pedagogiska insatser och ett familjearbete som hjälper dem och deras familj att handskas med medfödda svårigheter, för att förhindra att sekundära problem skall uppstå. Individen och familjen måste lära sig att *bemästra* sin situation (för ett bemästringsperspektiv inom barnpsykiatri, se Gjärum, Gröholt & Sommerschild, 1999).

Ur detta perspektiv kan man tänka sig att en ungdoms beteende/problem utgör ett *sekundärproblem* i förhållande till ett neuropsykologiskt betingat problem. Den unges försök att ”lösa” problem som är direkt relaterade till det neurologiska problemet, blir i sig problemskapande.

En ungdom som exempelvis har svårt att klara skolan på grund av ADHD-problematik, kan komma att använda droger som självmedicinering eller för att komma ifrån den stress som ständiga misslyckanden förorsakar. Ur detta perspektiv kommer fokus i en familjebehandling att ligga på att hjälpa den unge och familjen att förstå vad handikappet innebär, och hjälpa dem att bemästra svårigheterna.

Varför får människor problem?

Sammanfattningsvis skulle man kunna säga att det systemteoretiska perspektivet betraktar familjesystemet som orsak till en individs problem. Följaktligen måste familjesystemet ändras för att en individs problem skall kunna lösas. De socialkonstruktivistiskt orienterade betraktar sättet att tala och den mening som skapas genom språket som orsak till individens och familjens problem. De neuropsykologiskt orienterade menar, att om man har anledning att misstänka att någon form av neurologiskt handikapp förekommer, måste detta diagnostiseras och barn och familj lära sig att handskas med det. Problem uppstår om barn och familjen inte inser att ett sådant problem finns och därför inte lär sig handskas med det.

Olika slag av familje- och nätverksarbete

Det är inte helt lätt att skaffa sig en överblick över det rika utbud av utbildningar som finns på familje- och nätverksarbetets område. Det är dock nödvändigt att skaffa sig en sådan överblick, för att kunna bedöma vilket slag av kurser och utbildningsprogram som kan vara av värde för SiS.

Det jag föreslår är att begreppen FAMILJEARBETE eller NÄTVERKSARBETE används som allmänna, övergripande benämningar och att de sedan specificeras genom en indelning som tar sin utgångspunkt i *målet* för familjearbetet och/eller nätverksarbetet. Med en sådan indelning är det möjligt att tala om tre olika kategorier av familje- och nätverksarbete.

Kategori I: Informera, involvera

En förutsättning för att bedriva familjearbete inom denna kategori, är att barnet/den unge är föremål för individuell behandling. Det övergripande målet är att på olika sätt göra föräldrarna delaktiga, för att underlätta kontakten och förståelsen mellan barnet/den unge och hans eller hennes föräldrar.

Till denna kategori hör:

Familjeträffar (ta och ge information; personal, föräldrar, ungdomar har trevligt tillsammans, umgås)

Familjedelaktighetsarbete (involvera föräldrar i den unges behandling)

Föräldraförstärkande arbete

Kategori II: Stöd

Det övergripande målet är att föräldrarna skall få stöd för att bättre kunna fungera som föräldrar. Genom att stärkas i sin föräldraroll skall de kunna klara av sina barn bättre, och ge dem de gränser och stöd som de behöver.

Till denna kategori hör:

Föräldrastärkande arbete

Familje- och nätverksarbete

Familjepedagogiskt arbete

Miljöterapi med familjer

Kontaktfamilj

Familje- och nätverksarbete, familjepedagogiskt arbete och miljöterapi med familjer kan således *enbart* ha förändring som mål, eller förändring *och* stöd som mål, eller så kan de ha *enbart* stöd som mål.

Kategori III: Förändring

Det övergripande målet är att familjen skall förändras. Därigenom skall avvikande beteende eller andra symtom hos den enskilde försvinna.

Till denna kategori hör:

Familjeterapi

Familjebehandling

Familje- och nätverksarbete

Familjepedagogiskt arbete

Miljöterapi med familjer

KUNSKAP I FAMILJE- OCH NÄTVERKSARBETE

Vilka förutsättningar har de anställda vid de särskilda ungdomshemmen att bedriva familje- arbete av ett eller annat slag? Inom ramen för de grundutbildningar som finns representerade – socionom, fritidsledare, fritidspedagog, mentalskötare, socialpedagog, 20 p i socialpedagogiskt arbete – har personalen läst grundläggande kurser om barns och de ungas utveckling. Socionomer och socialpedagoger kan även ha grundläggande kurser i arbete med barn, ungdom och familj. Inom SiS personal finns personer med längre familjeterapeutisk utbildning, men det är sällsynt.

Vanligare är då att personalen fått vidareutbildning inom ramen för sin anställning, genom att kurser om familje- och nätverksarbete upphandlas externt från något utbildningsföretag. Under åren 1993–1999 har 23 institutioner och SiS FoU upphandlat sådan utbildning för 8,5 miljoner kronor.

Jag har studerat kursbeskrivningar för ett 25-tal kurser. Underlaget för att bedöma kurserna är genomgående ganska dåligt. Samtliga innehåller en argumentering för nödvändigheten att bedriva familje- och nätverksarbete. När det gäller själva kursinnehållet är det ofta mer skiss- artat än utförligt beskrivet. Kursledarnas kompetens framkommer inte alltid. Examinations- former inte heller alltid. Hur många som genomgått utbildningen framkommer inte heller alltid. Vissa kursgivare (som Göteborgs socialpsykologiska institut AB) anordnar kurser som vänder sig till enskilda individer, andra kursgivare (som Stefan Mantler Familjeterapi & Utbildning, m fl) anordnar kurser för hela personalgrupper.

De externa kurser som SiS-personal deltagit i under åren 1993–1999, hör främst till kurser inom kategori III, d v s kursernas syfte har varit att lära ut teori och teknik för att kursdeltagarna skall kunna bedriva ett familjearbete som syftar till att *familjesystemet skall förändras*. Dessa kurser har vilat på en systemteoretisk grund, det synsätt som ger uttryck för att det är lönlöst att behandla endast en individ. Hela familjen måste behandlas – det är familjesystemet, familjemönstret som är problemet, inte den enskilde.

De kurser som givits i nätverksarbete kan sägas främst tillhöra kategori II, d v s kurser som har som syfte att *stödja familjen*, genom att använda nätverkets samlade resurser.

Någon kurs har förutom att vara inriktad mot förändring, även syftat till att ge grundläggande kunskaper i utvecklingspsykologi.

De vanligaste kursanordnarna

Det är några kursanordnare som haft kurser på flera institutioner. Det är också några kursledare som återkommer hos olika kursanordnare. De vanligaste är:

Göteborgs Socialpsykologiska Institut AB (GSI)

Erbjuder en systemteoretiskt inriktad *grundutbildning* i familjeterapi uppdelad i tre steg, omfattande 48 + 48 + 264 lektionstimmar över sammanlagt fyra terminer. En *påbyggnadsutbildning* omfattande 240 lektionstimmar handledning och teoretisk fördjupning erbjuds också. Inga formella krav på förkunskaper. Inga krav på egen terapi. Examinationsformer framkommer ej. Ordinarie lärare leg psykoterapeuter.

Dessa kurser ges även av *Psychomedica Consulting*, Göteborg (Peter Währborg).

Nätverksgruppen BUP, Lund (Anders Edberg och Claus Stubbergaard) erbjuder kurs i nätverksarbete/terapi över tre terminer, 40–48 timmar/termin. Första terminen handlar om begrepp och teorier, andra terminen övning i intervjuteknik, tredje terminen handledning av pågående arbete. Inga förkunskapskrav, inga krav på egen terapi. Litteraturen redovisas muntligt vid ett seminarium samt genom en skriftlig sammanfattning. Lärarnas kompetens framkommer ej.

Claes Stubbergaard erbjuder en liknande utbildning genom sitt företag *Context*. Denna utbildning omfattar 10 dagar.

Genom sitt företag *SicZero Consulting*, erbjuder Anders Edberg en 9 dagars utbildning (72 timmar) i Socialt nätverksarbete utifrån ett interaktionistiskt perspektiv, med liknande innehåll som *Nätverksgruppen BUP och Context* utbildningar. Inga förkunskapskrav, inga krav på egen terapi. Eventuella examinationsformer framkommer inte.

Genom *Sirius Utbildning och Psykoterapi*, Göteborg (ägare socionom och leg psykoterapeut Hardy Olsson och leg psykoterapeut Britt-Marie Åkesdotter) erbjuder Claes Stubbergaard och Anders Edberg utbildning i familjeterapi, familjearbete och nätverksarbete. Dessa utbildningar omfattar tre nivåer om vardera 48 timmar: 1) Orienterings- och grundnivå 2) Fördjupningsnivå 3) Fördjupad tillämpningsnivå. Utgångspunkten för utbildningarna är systemiska och interaktionistiska idéer och metoder. Inga förkunskapskrav, inga krav på egen terapi.

Mantler Familjeterapi & Utbildning, Örebro

Erbjuder familje- och nätverksutbildning i två steg, 80 + 80 timmar. Målsättningen är att ur ett systemteoretiskt perspektiv kunna se, uppleva och beskriva samspel i familjer, samt initiera och arbeta med förändringsprocesser. Inga förkunskapskrav, inga krav på egen terapi. Examinationsformer framkommer ej. Kursledarens kompetens framkommer ej.

Kursplanen hör till de mer detaljerade. Under de första 80 timmarna får man lära sig systemteoretiska begrepp och synsätt. Under de andra 80 timmarna får man lära sig olika tekniker för att ”utmana symtomet”, ”provocera strukturen” och ”trotsa familjens verklighet”.

42 personer inom SiS region Syd har genomgått utbildningen.

12 personer ”spetsutbildas” genom ytterligare 240 timmar. Där får man lära sig hur man kan arbeta med ”kampen om strukturen”, som beskrivs som ”den del som handlar om att visa familjen att terapeuten är stark nog att ha kontroll och auktoritet i den terapeutiska relationen”. Att arbeta med ”rigida interaktionsmönster och dysfunktionell hierarki, t ex hur ett ’patologiskt ledarskap’ skapas och upprätthålls av familjens identifierade patient och övriga familjemedlemmar” ingår i kursens syfte.

Enstaka kurser

Kommunförbundet Stockholms län Omfattning framkommer inte, men kursen sägs skall motsvara 10 p. Lärarna psykolog och socionom. Leg psykoterapeuter? Examinationsform skriftlig rapport, alternativt redigerad videofilm med analys av eget behandlingsärende. Inga förkunskapskrav. Inga krav på egen terapi.

Fortsättningskurs 48 timmar omfattar föreläsningar, tillämpningsövningar, videodemonstrationer, handledning, litteraturstudier.

Framnäs skola och terapicenter har genomfört en 8 dagars utbildning i Nätverkstänkande. 24 personer från en institution har deltagit. Kursledarna arbetar vid Framnäs.

Brendler-Lindqvist och Swaling AB har genomfört en 10 dagars kurs i nätverksperspektiv på utredningar och behandlingar av asociala ungdomar. All personal (55 personer) vid en institution har deltagit. Kursledarna är leg psykolog och leg psykoterapeut, respektive leg psykolog och doktorand vid KI.

Meta Konsult, Gällivare

Ger en familje- och nätverksutbildning omfattande 10 dagar, med mål att ge en systemteoretisk grund för hur man kan bedriva förändringsarbete inom socialtjänstens ram, ge kunskap om olika metoder och arbetssätt i enlighet med teorin, samt ge kursdeltagarna möjlighet att träna arbetssättet. Inga förkunskapskrav, inga krav på egen terapi. Examinationsätt framkommer inte. Kursledarnas kompetens framkommer inte.

Arlock Psykolog-Psykoterapitjänst AB, Luleå

Erbjuder fyra terminers grundläggande psykoterapiutbildning med inriktning mot familjeterapi för personal som arbetar inom behandlingshem för tonåringar. Behörighet för högskolestudier (d v s gymnasiekompetens) är förkunskapskrav, samt att ha deltagit i Meta Konsults kurs. Inga krav på egen terapi. Kursen omfattar 200 timmar och baserar sig på psykodynamisk teori, systemteori och affektteori. Kursledaren är leg psykolog. Fyra personer har deltagit i denna utbildning.

Institutet för familjeterapi i Göteborg

Erbjuder kurser som direkt vänder sig till institutioner och personal som vill utveckla sitt arbete med familjer och anhöriga. Målsättning främst enligt kategori I och II: Att hålla kontakt med familjen, att samarbeta, att informera, att stärka föräldra- eller makesystemet. Inga speciella förkunskapskrav, inga krav på egen terapi. Examinationsform framgår ej. Lärarna leg psykoterapeuter.

Barn- och ungdomspsykiatriska kliniken, Universitetssjukhuset i Linköping har engagerats för ett utbildningsprogram inkluderande samtlig personal vid en institution (Folåsa). Utbildningen innehåller en introduktionsutbildning för samtlig personal, en längre utbildning för tre ur personalen. Syftet med utbildningen är främst att utveckla en efterbehandling för ungdomarna. Man poängterar att, för att institutionsvistelsen skall bli meningsfull krävs mycket föräldrastöd, inte minst efter det att ungdomarna kommit hem. Kursledarna leg psykoterapeuter och behöriga handledare (UHÄ). Examinator är docent.

Institutet för barn- och ungdomspsykiatri i Stockholms läns landsting har engagerats vid en institution (Högantorp) för att utveckla kursen "Utbildning i institutionsbaserat familjebemötande inom SiS-institutioner". Kursen omfattar 60 timmar teori och 60 timmar handledning. 12 undervisningstimmar ägnas speciellt familjens möte med institutionen. Examination genom en hemskrivning där kurslitteraturen (800 sidor) behandlas. Kursledare leg psykolog och leg psykoterapeut. Examinator är med dr och psykoanalytiker.

FÖRSLAG TILL UTBILDNINGSMÅL FÖR FAMILJE- OCH NÄTVERKSARBETE

En genomläsning av motiveringarna till varför man önskar medel för att utbilda personalen i familje- och nätverksarbete ger vid handen att man vid de särskilda ungdomshemmen anser att det är viktigt att på något sätt kunna inkludera elevernas familjer, men att man anser sig ha dålig utbildning för ett sådant arbete. I syfte att öka kompetensen har man därför anlitat externa kursgivare för kortare kurser. Dessa kurser har i allmänhet förmedlat kunskaper om familj och familjeterapi i ett systemteoretiskt perspektiv, i syfte att lära kursdeltagarna förändringsarbete med familjer. I några fall har dessa kurser haft många deltagare. Så har Mantler Familjeterapi & Utbildning genomfört en utbildning (80 timmar) med 42 personer inom SiS-region Syd, och en fortsättning (80 timmar) med en mindre grupp. Nätverksgruppen BUP (Anders Edberg och Claus Stubbergaard) i olika konstellationer, har även bedrivit omfattande verksamhet. I andra fall har det rört sig om tillfälliga utbildningsinsatser vid någon avdelning på en institution.

En jämförelse med de krav som ställs på de legitimationsgrundande kurser som ges vid universitetet, utfaller till SiS-kursernas nackdel på samtliga punkter. Det ställs inte några krav på förkunskaper eller egen terapi, det ställs lägre formella krav på kursledarnas utbildning än vad universitetet föreskriver. Kursbeskrivningar och kursplaner är knapphändiga. Examinationsformer nämns i allmänhet inte.

Med ett undantag – Folåsa – saknas i det material jag gått igenom, *en tydlig plan och målsättning för ett familje- och nätverksinriktat arbete*. Innan en sådan plan utarbetats, är det svårt att bedöma vilken utbildning som är värd att satsa på. Jag föreslår därför att initiativ tas från SiS för att utforma en sådan plan.

Mitt förslag är att en sådan plan utgår från de kategorier av familje- och nätverksarbete som finns på sidorna 11–12. Att kunna bedriva familjearbete med målsättningen att informera och involvera föräldrarna (kategori I) utgör då den grundnivå av familjearbete som jag anser bör bedrivas på samtliga institutioner. Syftet med ett sådant arbete är att underlätta kontakten och förståelsen mellan föräldrar och barn genom att föräldrarna görs delaktiga.

Mot bakgrund av de komplicerade familjeförhållanden som ADAD 97 visade, är inte detta något enkelt arbete. Att tillsammans med eleven göra sig en bild av hur familjeförhållandena ser ut, för att ha som underlag för att kunna bjuda in familjen till exempelvis en familjeträff, kan vara både komplicerat och smärtsamt. Att genomföra dessa träffar kräver likaså kunskap och erfarenhet.

Att arbeta med att stödja föräldrar att bättre kunna fungera som föräldrar (kategori II), dvs att stärka dem i deras föräldraroll, tillhör ett arbete som inte är självklart. Det innebär att ambitionsnivån höjs i förhållande till arbetet inom kategori I. Jag anser det rimligt med en sådan höjd ambitionsnivån vid vissa institutioner/avdelningar. Detta kräver utbildningsinsatser. Med få undantag saknas idag adekvat utbildning för att bedriva ett sådant arbete.

Att arbeta med förändring som mål (kategori III) inom de särskilda ungdomshemmen skulle kräva en grundläggande omstrukturering av verksamheten, från ungdomsinstitutioner till familjeinstitutioner. Det skulle kräva en fullständigt annorlunda utbildningsprofil bland personalen. En kraftig rekrytering av leg psykoterapeuter med inriktning mot familjeterapi skulle behöva ske. Med tanke på att leg psykoterapeuter med inriktning mot familjeterapi är en extrem bristvara, är detta knappast realistiskt annat än i ett mycket långsiktigt perspektiv.

Det är mot bakgrund av detta förslag till målsättning, som jag är mycket tveksam till värdet av merparten av de kurser som idag erbjuds SiS-personalen. De är i stort sett koncentrerade till att utbilda för att bedriva ett familjeterapeutiskt inriktat familjearbete, något som de överhuvudtaget inte ger kompetens för. Det är mycket olyckligt om en kursledare ger kursdeltagarna intrycket att man efter en 80 timmars kurs, utan krav på förkunskaper, egen terapi eller speciell examination, kan utföra familjeterapeutiskt arbete på en institution med uppdrag att tvångsvårda en av familjens tonåringar. Det ger inte intryck av att vara en behandling som sker enligt vetenskap och beprövad erfarenhet.

Jag skulle vilja rekommendera SiS följande:

- att utarbeta en plan för hur målsättningen om att informera och involvera föräldrar skulle kunna infrias
- att samla erfarenhet för att få ett underlag till utformandet av ett föräldrastärkande/familjepedagogiskt arbete. Lämpligen kan detta ske genom att vid några institutioner/avdelningar initiera familjeprojekt med denna inriktning
- att för ett långsiktigt samarbete söka kontakt med etablerade utbildningsanordnare med kompetens, resurser och legitimitet för att bedriva utbildning på familje- och nätverksområdet. Kontakter är redan tagna med två sådana utbildningsanordnare, Barn- och ungdomspsykiatriska kliniken, Universitetssjukhuset i Linköping, samt Institutet för barn- och ungdomspsykiatri i Stockholms län
- att tillsammans med dessa utbildningsanordnare utveckla utbildningar som ger kompetens att bedriva verksamhet enligt kategori I och kategori II
- att i dessa utbildningar särskilt beakta det faktum att familjearbetet sker inom ramen för tvångsvård på institution
- att flera av de unga och deras familjer har en annan etnisk bakgrund än den svenska
- att flera av de unga varit utsatta för våld och sexuella övergrepp
- att ta ställning till behov och förutsättningar för att erbjuda utbildning motsvarande steg 1, med inriktning mot familjeterapi, enligt den statliga psykoterapiutbildningen.

REFERENSER

Andersson, Harlene (1997). *Conversation, Language, and Possibilities. A Postmodern Approach to Therapy*. New York: Basic Books.

Gjärum, Bente, Grøholt, Berit & Sommerschild, Hilchen (red.) (1999). *Att bemästra. Motståndskraft, skyddsfaktorer och kreativitet bland utsatta barn och deras föräldrar*. Stockholm: Svenska Föreningen för Psykisk Hälsa.

Hansson, Kjell (under utgivning). *Familjebehandling på goda grunder. En forskningsbaserad översikt*.

Hoffman, Lynn (1981). *Foundations of Family Therapy. A Conceptual Framework for Systems Change*. New York: Basic Books.

Hydén, Margareta (2000). *Samarbetssamtal – socialt arbete med familjer*. Stockholm: Socialstyrelsen, SoS-rapport 2000:7.

Hydén, Margareta (2001). For the child's sake: parents and social workers discuss conflict-filled relations after divorce. *Child and Family Social Work*, Vol. 6.

Minuchin, Salvatore (1967). *Families in the Slums*, New York: Basic Books.